

MIGIRDİÇ PORTUKALYAN VE “ARMENİA” GAZETESİ (TERÖRİZMDEN ŞÜPHELİ İLİMLİĞA)

MKRTICH PORTUKALIAN AND THE “ARMENIA” JOURNAL
(FROM TERRORISM TO SKEPTICAL MODESTY)

Prof. Dr. Jean-Louis MATTEI

Öz: Mıgırdıç Portukalyan Ermeni devrimci hareketindeki en önemli kişilerden birisidir, ancak faaliyetleri ve çalışmaları konusunda genel bir bilgi eksikliği dikkat çekmektedir. Nitekim bu eksiklik Marsilya’da 1885’den 1923’e kadar Porukalyan tarafından Ermenice yayınlanan “Armenia” dergisi konusunda da görülmektedir. Bu makalede söz konusu araştırma özellikle 1914, 1918, 1919, 1921, 1922 ve 1923 yıllarını kapsamaktadır. Portukalyan’ın kişiliği çeşitli kaynaklara dayanarak anlaşılmalı çalışılacaktır. İkinci ve üçüncü bölümlerde ise, sıkça devrimcinin kişiliğinin dergi ile özdeşleştiği hatırlatılarak “Armenia” dergisi incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Mıgırdıç Portukalyan, “Armenia”, Ermeni Devrimci Hareketi

Abstract: Mkrtych Portukalian is one of the most significant figures in the Armenian revolutionary movement, but there is a general lack of knowledge about his activities and work. This applies to the famous journal of “Armenia” published in Marseille from 1885 to 1923 by Portukalian in Armenian. In this paper, the period under research especially entails the years 1914, 1918, 1919, 1921, 1922 and 1923. We will try to convey Portukalian’s personality by referring to various sources. In the second and third section, we will address the “Armenia” journal by frequently reminding that the revolutionist’s personality identifies with his journal.

Keywords: Mkrtych Portukalian, “Armenia”, Armenian Revolutionary Movement

Ermeni devrimci hareketindeki Mıgırdiç Portukalyan'ın büyük önemi hakkında aşağı yukarı herkes hemfikir olabilir ama şahsiyeti ve yaptıkları konusunda Ermeniler bile çok şey bilmezler.

Bu da 1885'ten 1923'e kadar Marsilya'da Ermenice olarak Portukalyan'ın çıkardığı "Armenia" adlı ünlü gazete için geçerli.

Hem gazete hem de kurucusu ünlü, ama neden böyleler? Tam olarak bilinmiyor

Yani özgün belgeler referans olarak nadiren veriliyor.

Onun içindir ki bize 20 tane "Armenia" nüshasının fotokopilerini temin etmeyi başaran değerli dostumuz Maxime Gauin'e çok müteşekkirimiz.

İncelediğimiz dönem özellikle 1914, 1918, 1919, 1921, 1922 ve 1923 senelerini içeriyor. Tabii ki daha uzun bir süre kapsayan gazetenin sayıları, daha özdeş bir görüşe sahip olmamıza yardımcı olurdu. Ama haller böyleyken, daha eski sayıların bazı metinleriyle bu boşluğu doldurmaya çalıştık ve başka okuma ya da araştırmalarla ikmal edilebilen bir sima ortaya çıktı.

İlk aşamada, çeşitli kaynaklara başvurarak Portukalyan'ın şahsiyeti hakkında bildiklerimizi aktarmaya çalışacağız, ikinci ve üçüncü aşamada ise, devrimcinin şahsiyetinin gazetesıyla sık sık özdeşleştiğini hatırlatarak, "Armenia" gazetesinden bahsedeceğiz

D) 1885'E KADAR MIGIRDİÇ PORTUKALYAN

Her şeyden önce, şunu söyleyelim: Portukalyan isminin imlası da şüpheliydi.

"La Question Arménienne" (Ermeni Sorunu) adlı kitabında¹, kısa ama çok faydalı bir yaşam öyküsünü yazmasına rağmen, Taşnak yazar Anahide Ter Minassian bile ona Portuguese/Portugalyan diyordu.²

Fakat "Armenia" gazetesine bir tek bakış atsak, devrimcinin kendisine aslında Portoukalian/Portukalyan dediği ortaya çıkıyor.

Her neyse. Söz konusu yaşam öyküsüyle şu daha önemli çizgiler belirginleşiyor: Bir eğitimci olan Portukalyan Van'da bir öğretmen okulunu kurmuştu.

1 *La Question Arménienne* Editions Parenthèses, Marsilya 1983.

2 A. ge, s.153. İtiraf edelim ki Ter Minassian'ın yalancısı olarak ve başka yazarları takip ederek biz de uzun süre Portukalyan'a Portugalyan dedik...

Ermenistan’ın bağımsızlığını savunduğu ve Osmanlı İmparatorluğu’nun bütünlüğüne karşı çıktığı için, 1885’te sürgüne gönderilen Portukalyan, hemen Marsilya’da Ermenice çıkan “Armenia” gazetesini yarattı.

Kendi klavyemizden çıkan bu “hemen” aslında tuhaf görülebilir. Çünkü yabancı bir ülkede sürgün hayatını yaşayan bir şahıs nasıl aynı yılda bir gazete (bu da az bir iş değil) kurabilir?

Bu önemli noktaya tekrar döneceğiz. Şimdilik yaşam öyküsüne yeniden bakalım.

Anahide Ter Minassian, Portukalyan’ın gençliği hakkında sadece 1848’de İstanbul’da doğduğunu aktarıyor.

O zaman başka detaylar elde etmek için, “Armenia” gazetesine başvurmak zorundayız. Nitekim de 5 Ekim 1921’de çıkan 9-10. nüshada portresiyle ve “Geleceğe inanıyorum” (Abakayın gı havadam) altyazısıyla Portukalyan’a dair ölüm ilanı bulunuyor. Son sayfasında ise yaşam öyküsünün çizgileri (gensakragan kidzer) var.

*Ermenistan’ın
bağımsızlığını savunduğu
ve Osmanlı
İmparatorluğu’nun
bütünlüğüne karşı çıktığı
için, 1885’te sürgüne
gönderilen Portukalyan,
hemen Marsilya’da
Ermenice çıkan
“Armenia” gazetesini
yarattı.*

Yaşam öyküsü İstanbul’da 1848 senesinde, Kumkapı mahallesinde, Yalnız Bakkal sokağında ve baba evinde doğduğuna işaret ediyor. Babası Raphael Portukalyan idi. Bu zat, zarif (pareparoy) ve bilimsever (usumnaser) bir şahsiyete sahipti.

Raphael Portukalyan banker (seğanavor) idi.

Aynı zamanda epeyce kapsamlı bir kütüphanesi(krataran) vardı ve oğlu ondan büyük ölçüde faydalanacaktı(urge medzabes bidi okdver zavagı).

Genç Portukalyan o zamanın en iyi hocaları tarafından yetiştirilmiş. Kumkapı’daki “Mayr” Lisesinde öğrenci olarak; Y. Malezyan (Ermenice), Hagop Voskan(Fransızca) ve Heretik (Türkçe) öğretmenlerinin derslerine girdi.

Gazeteye göre, o zamanın gelişmeleri onu “kayıtsız” bırakmadı. Yaşadığı ortam, adalet ve fevri bir mücadelenin ortamıydı.

1848 Fransız İhtilali,³ aslında İstanbul Ermeni cemaatini derince etkilemiş.

3 Kral Louis-Philippe’i kovan 1848 Fransız İhtilali, öteki halklara bağımsızlık fikrini verdi.

Paris'teki Ermeni aydınları söz konusu cemaate devrimin "asil ilkelerini" aktarmış.

1853'ten itibaren 1860'ya kadar N. Rusinyan, N. Balyan, K. Odyan⁴ vs. "Ulusal Anayasa"yı yani Ermeni Nizamnamesi'ni (Azkayin Sahmanatrutyun) teşkil etmeye çalıştı.

"Amiralar"ın çoğu, Ermeni halkına yönelik bu Anayasa'da sadece kendi etkilerinin ve hükmetmelerinin yok oluşundan şüphe duymadılar.

Aynı zamanda onlar bu reformu Kilisenin ve halkın sonu gibi algıladılar.

Bu vesileyle, en azından yüksek katmanlarda, o devrin Türkiye Ermeni cemaatinde ilginç bir karşılaşmaya tanık oluyoruz.

Bir tarafta "Lusavoryalner", öteki tarafta da "Khavaryalner". Başka bir deyişle "Aydınlanma taraftarları" ile "Karanlık taraftarları" söz konusudur.

"Sorularla Ermeni Meselesi" adlı kitabında⁵ şunu okuyoruz (s 125):

Bu dönemde Ermeniler arasında "münevver ve mürteci" ihtilafları çıktı. Amiralar (Bankerler), devlet taraftarı mürteci, milli emeller arkasından koşanlar ise münevver olarak adlandırıldı. Münevverler, daha ziyade milli emeller peşinde koşacak ve kendilerinin idaresinde hareket edecek birini İstanbul Ermeni Patrikliğine getirmek istiyorlardı.

Nihayet birçok münakaşa ve mücadeleden sonra münevverlerin etkisiyle, 1869'da İstanbul Ermeni Patrikhanesinde bağımsızlık düşüncesi doruğa çıktı. Daha sonra oluşan bu ortam içerisinde özellikle Berlin konferansı esnasında (1878) Ermeni toplumuna özerklik tanınması için çok mühim bir rol oynayacak olan meşhur Hrimyan Patrikliğe getirildi.⁶

"Tebi Yergir" (Vatana doğru/Vatana dönüş) felsefesini benimsediği için, Portukalyan'ın düşüncesi üzerine Hrimyan'ın önemi kesin.

4 Nahabed Rusinyan Ermeni dili konusunda kitap yazıyordu. Krikor Odyan (1834-1887) yüksek memurdu. Yazar Yervant Odyan'ın amcasıydı. Sık sık yurtdışı çıkıyordu. Portukalyan'ın tezlerini savunacaktı. Nikoğos Balyan da onlarla birlikte Paris'te bulundu. Her üçü de Ermeni Nizamnamesi'ni yazdı. Sık sık yurt dışı çıkıyordu. Portukalyan'ın tezlerini savundu.

5 Prof. Dr.Ahmed Akgündüz, Doç.Dr.Said Öztürk, Dr.Recep Kara *Sorularla Ermeni Meselesi* (OSAV.Osmanlı Araştırmaları Vakfı) İstanbul 2008.

6 A.g.e. Ermeni Millet Nizamnamesi. Osmanlıca orijinal belge s.123

Ama “Armenia” gazetesini taramaya devam edelim.

1857’de “Masis” gazetesi Ermeni gençlerin “şampiyonu” olurken, Deroyentz’in⁷ “Yerevak”(Akşam) gazetesi ise tutucuların organı olacak.

1861’de “Ulusal Anayasa” taraftarları ve aleyhtarları aralarında tartışmak için “Mayr” Lisesin’de seansta oturdular, öğrenciler komşu Surp Haç Kilisesi’ne (Kutsal Haç) aktarıldılar. Genç Portukalyan ise bir köşeden gizlice bu gürültülü (ağmgali)toplantıları takip ederek onların “kulak misafiri” gibi olacak.

1860’ta ölen patriğin yerine, yeni bir patriği seçmek için kiliselerin içerisinde bile kanlı kavgalar meydana geldi.

Nitekim “Aydınlar” patriğin hem içten hem dıştan seçilebilmesini savunuyordu.

En sonunda “Karanlık taraftarları” hem Mayr Lisesi’ni hem de Mayr Kilisesi’ni ele geçirdi ve tutucu rahip Der Kevork, eğitim müfettişi tayin edildi.

1862’de ise, tahminimize göre, okulunun yeni eğilimine tahammül etmeyerek Mıgırdıç Portukalyan lisesini terk edip, Samatya semtindeki Sahagyan Lisesi’ne geçti. “ Her gün mahallesinden Samatya Sahagyan Lisesi’ne kadar yaya (hedisan)yürümek zorundaydı” çünkü o zamanlarda “başka çaresi yoktu”.

Araştırmacı Antranik Çelebyan de Sahagyan Lisesi’nden bahsediyor.

1863’te mezun olan Portukalyan, yine aynı araştırmacıya göre tam o devirde bir “kitapçı dükkânı” açmıştı.

Gazetemize göre ise, mezun olduktan sonra Portukalyan kitapçı Pierre Troy’nın (Trua telaffuz ediliyor) yanında çalıştı. Pierre Troy Ermeni dostu (hayaser) olup, “La question arménienne” diye bir dergi çıkarıyordu.

Louise Nalbandian’ın “The Armenian Revolutionary Movement” adlı kitabına başvurursak, söz konusu yazarın söz ettiği bu “Fransız yayımcının” ismini vermediğini ve “La question arménienne”den bahsetmediğini görüyoruz.

7 Bursa asıllı Deroyentz (1801-1888) çok sayıda dil bilip özellikle Fransızcadan Ermeniceye ve Osmanlıcaya tercüme yapıtı.

“Kitapçı dükkanı”na gelince, bu ayrıntı Nalbandian’ın eserinde şu şekilde bulunuyor:⁸

Portukalyan bir yayın şirketi kurdu ve onun için Alexandre Dumas’ın “La Dame de Monsoreau” sunu Ermeniceye çevirdi.

Ama şu gerçek daha önemli: Şüphesiz bütün bunlardan gelecekteki “Armenia” gazetesinin ilk fikrinin kaynaklandığını düşünebiliyoruz.

1859’da Portukalyan babasını kaybetmişti. 1865’te sırasıyla annesi vefat etti.

Gazetenin verdiği yaşam öyküsü bununla bitiyor ve gazetede “devam edecek” (şarunageli) yazıyor.

“Armenia”nın takip eden sayısı maalesef elimizde olmadığına göre, bu yaşamöyküsünü tamamlamak amacıyla artık çeşitli yazarlara ve dokümanlara başvurmak zorunda kalacağız.

Demin verdiğimiz ayrıntılardan hiç bahsetmeyen Anahide Ter Minassian, yine de Portukalyan’ın 70’li yılların başlangıcında Tokat’ta bir Ermeni okulunda öğretmen olduğunu yazıyor.⁹

Öğretlerinde Portukalyan Ermeni ağalarının bencilliğini ihbar edip, “demokrat ve liberal” idi.

Çelebyan, Portukalyan’ın ondan sonraki yıllarda “Asya” adlı bir gazeteyi neşrettiğini ama söz konusu gazetenin hemen yasaklandığını yazıyor. Ter Minassian, Portukalyan’ın önce yakalandığını ve Sivas’a sürüldüğünü, ondan sonra da “Asya” gazetesini kurduğunu söylüyor.

1877’te Ararat Cemiyeti(Araratyan Ingerutyun)nin üyesi olup Portukalyan Kafkasya’ya gönderiliyor ve ünlü “Mşak” (Rençber)ın müdürü Krikor Ardzruni ile tanışıyor.

Armenakan-Ramgavar Partisi’ne bağlı bir siteye göre Portukalyan, “Hrant” takma adını kullanarak, bu dergide yazı yazmış.

Burada küçük bir hatırlatma gerekiyor, sanırım: Krikor Ardzruni Türklerden ve genelde bütün Müslümanlardan nefret eden korkunç bir ırkçıydı.

Bu somut gerçekten ne Çelebyan ne de Ter Minassian bahsediyor tabii.

⁸ Louise Nalbandian *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century* University of California Press, 1963 s.90-91

⁹ A.g.e, s.153 not. 13.

Krikor Ardzruni'nin verdiği yardımıyla Portukalyan Van'a dönüp burada bir Öğretmen Okulunu kuruyor. Böylelikle, Portukalyan Hayrig Hrimyan'ın öğrettiği “Tebi Yergir” (Vatana doğru) teorisini uygulamaya çalışıyor.

Ama bir defa daha ne Çelebyan'ın ne de Ter Minassian'ın bahsettiği şu “ayrıntı” var:

Portukalyan, 1878'de “Kara Haç” (Sev Haç) örgütünün aktif ve etkili kurucularındandır.

Bunu söyleyen biz değiliz. Bunu söyleyen “Armenakan” yani “Ramgavar Azadakan Kusaksutyun” un Ermenice resmi sitesidir: <http://www.armenakan.com>

“Kara Haç” aslında bir terör örgütüdür. Bu sefer bunu söyleyen söz konusu site değil tabii, biziz. Sitede ise şu yazıyor:

İstibdadın ağır şartlarının altında devrimci işinde aktif bir rol oynayan “Kara Haç”, Portukalyan'ın tavsiyesi ve dolaysız (anmidşakan) katılımıyla Van'da kuruldu.¹⁰

Bildiğimiz kadarıyla, ne Çelebyan ne de Ter Minassian “Kara Haç” tan bahsettiği için, başka kaynaklara başvurmak zorunda kalıyoruz. Kamuran Gürün, “Ermeni Dosyası” adlı kitabının 167.sayfasında bu örgütten kısaca bahsediyor ve onu Ku-Klux-Klan'a benzetiyor.

Bilal N. Şimşir ise, “Ermeni Meselesi” diye adlandırılan eserin 278. sayfasında şunu yazıyor: “1878- Van'da gizli “Kara Haç” cemiyeti kuruldu. Ermeni gençleri tarafından kurulan bu terör örgütü, yörede öldürdüğü Müslümanların ve Ermenilerin alınına bir “kara haç” damgası vuruyordu.”

M. Yavuz Elbirler¹¹ şunu yazıyor: “Kara Haç” adı, sır verenlerle cemiyet prensiplerine uymayanların listedeki isimleri üzerine bir kara haç çekilip ilan edilmelerinden kaynaklanmaktadır.

Ermenice Vikipedya'da “Sev Haç” maddesi için şu ilginç ayrıntıları bulabiliyoruz: “üyelerinin kişisel bir şekilde ve son derece gizli çalışması lazımdı” ve de şunu: “Kara Haç”ın 1881'de Erzurum'da kurulan “Anavatan Müdafileri” (Başdiban Hayrenyatz) ile sıkı bağları vardı. 1885'e kadar var olmaya devam etti.” Hatırlatalım: 1885, Portukalyan'ın sürgün edilme yılıdır.

¹⁰ <http://www.armenakan.com>

¹¹ Elbirler, M. Yavuz “Ermeniler Meselesinin Arka Planı ve Üç şehidimiz”

Üstelik Ermenice Vikipedyada “Kara Haç”a mensup bir kişinin ismini bile veriyor.

Karekin Sırvandztyan (1840-1892) söz konusu. Van doğumlu bu Ermeni militan hem rahip hem de yazar idi. Hayrig Hrimyan’a sıkı bir şekilde bağlıydı. Hrimyan onu vaiz gibi kullanıyordu. Antranik Çelebyan, Hayrig(Pedercik) Hrimyan’ın “Vasपुरagan Kartalı” adlı neşrettiği gazeteyi tab ettirmesinde Papaz Karekin Sırvandztyan’ın onun yardımcısı olduğunu yazıyor (“Antranik Paşa” s.46).

“Sev Haç”ın üyelerinin çoğu, ilk devrimci Ermeni parti olan “Armenagan Partisi”nin kuruluşuna katıldılar.”

Portukalyan’ın da Van’da Hrimyan ile bazen sık sık görüşüğünü eklersek, bu üç adamın (Portukalyan, Sırvandztyan, Hrimyan) “Sev Haç” terör örgütünde önemli bir rol oynadığını düşünmekten kendimizi alıkoyamayız.

O zaman “Vasपुरagan Kartalı”nın aslında “Sev Haç”ın “kapağı” gibi düşünersek ve de ünlü Hrimyan’ın da bu terör örgütüne mensup olduğunu ifade edersek, yanlışla risklerimizin de çok az olduğunu söyleyebiliriz.

Zaten daha etraflı araştırdığımızda bu yanlışla riski sığırda düşüyor. Çünkü İnternet’te bulunan Hrimyan’a dair Ermenice Vikipedyada şu yazıyor:

Hrimyan... Van’daki “Sev Haç” ve Erzurum’daki “Anavatan Müdafileri” adlı kurtarıcı ve gizli örgütlerin kuruluşuna ve eylemine yardımcı oldu.

İngilizce, Fransızca, Almanca ve Bulgarca olan biyografilerde bu ilginç ayrıntılar unutulmuş...

Ayrıca Rus konsolos muavini Kamsagaran’ın rolünü teyit ettikten sonra “Sev Haç”a dair madde şöyle bitiyor:

“Sev Haç”ın üyelerinin çoğu, ilk devrimci Ermeni parti olan “Armenagan Partisi”nin kuruluşuna katıldılar.” Portukalyan’ın da Van’da Hrimyan ile bazen sık sık görüşüğünü eklersek, bu üç adamın (Portukalyan, Sırvandztyan, Hrimyan) “Sev Haç” terör örgütünde önemli bir rol oynadığını düşünmekten kendimizi alıkoyamayız.

Gizlilik ögesini de not edelim: Portukalyan’ın aktivitelerinin merkezindedir ve tekrar ondan bahsedeceğiz.

“Ermeni Meselesi”nin bir sayfasına da göz atalım:

Van’da Hrimyan ile çalışanlardan biri de Mıgırdiç Portukalyan idi. Erzurum’daki olaydan sonra tutuklamalar başlayınca ve kendisinin Van’da oturması yasaklanınca Portukalyan, bazı taraftarları ile birlikte yurt dışına kaçmıştı... Armenakan Partisi’ne sadece Ermeniler girebilirdi. Armenakan Partisi mensuplarına silah kullanmak ve askeri strateji konusunda bilgilerin Van Ermeni okulunda Rus Konsolosu Kamsagaran tarafından verildiği biliniyordu.¹²

Bütün bunların ilginç yanı şu: Ne Çelebyan ne de Minassian Portukalyan’ın terörist geçmişinden bahsediyor ne de o zamandaki Hrimyan ile bağlantılarına değiniyor.

Hınçak Louise Nalbandian’ın başat kitabına başvuralım şimdi. Burada “Sev Haç” hakkında ilginç veriler bulmamız mümkün olacak mı?

“The Armenian Revolutionary Movement” adlı kitabında Nalbandian üç satırlık ile bir sayfalıktan oluşan bir bölüm “Kara Haç”a (The Black Cross) ihtaf ediyor ve/ama örgütü övmekten başka bir şey yapmayıp içindeki Portukalyan ile Hrimyan’ın rolü hakkında susuyor ve onların rolünü ima etmiyor.¹³

Başka bir deyişle ya “Ermeni Devrimci Hareketi”nin uzmanı Kara Haç teşkilatı hakkında çok az şey biliyor ya da gerçek hüviyetini görmezlikten geçmeyi tercih ediyordu.

Dahası var: Aslında Portukalyan’ın “aktiviteleri” çoğunlukta Ermenilere yönelikti. Üstelik de “Aspirations et Agissements Révolutionnaires des Comités Arméniens” adlı kitapta ilginç göndermeler var.¹⁴ Bu eser çoğunlukta Ermeni Komitelerinden gelen belgeleri kullanıyor zaten ve 37.sayfasında şunu okuyoruz: “Portukalyan’ın Van’a dönüşünden sonra söz konusu yerde, ünlü İlahiyat (?) Öğretmen Okulu’nda Komitelerin elinde Hıristiyan dininin alet gibi kullanılmış olmasına pek sıcak bakmayan birkaç Ermeni’nin dürtüsüyle belirli bir hoşnutsuzluk oluştu ve Van’da kalması imkânsız olduğunu anlayan söz konusu Portukalyan Fransa’ya kaçıp orada “Armenia” adlı gazeteyi kurdu.”¹⁵

Çelebyan, Portukalyan’ın sürgüne gönderilmesinde ılımlı Ermenilerin oynadığı rol hakkında susarken, Anahide Ter Minassian şunu yazıyor: “Büyük bir ihtimalle Ermeni muhafazakârları tarafından ateist ve devrimci

12 A.g.e s. 220

13 Nalbandia, ss. 83-84

14 *Aspirations et Agissements révolutionnaires des Comités Arméniens* Yeni basım. Ankara 2001. Yayına hazırlayan: Dr.Yusuf Sarımay.

15 A.g.e s. 37

gibi gösterilen ve ihbar edilen Portukalyan Van'ı terk edip İstanbul'a kaçmak zorunda kaldı.”

Buradan da birkaç yıl sonra Fransa'ya gitti ve kurduğu Öğretmen Okulu kapatıldı.”¹⁶

Gördüğümüz gibi Portukalyan'ın “birkaç yıl sonra Fransa'ya gittiğini” yazdığında Ter Minassian yanılıyor (aynı yıl gitti çünkü).

O zaman din ile terör eylemleri arasındaki ilginç bağ hakkında çok olumlu şeyler düşünmeyen Osmanlı Ermeni vatandaşlarının tepkisini daha iyi anlayabiliriz.

“Aydınlatma taraftarları” ve “Karanlık taraftarları” arasındaki kavga hakkında sanki bir çağrışım var bütün bunlarda.

Şüphesiz de söz konusu aydınlatma bombaların ışığıyla yapılması öngörülüyordu...

Kısacası ve başka bir deyişle Türkiye'yi terk ettiğinde Portukalyan dini kullanarak terörü savunan bir devrimciydi ve, kendisi böyle bir örgütü (Sev Haç) kurmuş olduğundan, gizli örgütler hakkında çok belirli ve etraflı fikirleri vardı.

II) “ARMENİA” GAZETESİ

Marsilya'ya gelişinden sonra Portukalyan hakkında en güvenilir ayrıntılar Mihran Damadyan'ın ta kendisi tarafından veriliyor.¹⁷

Nitekim Bitlis'te yakalanan Hınçak komite başı Mihran Damadyan arkadaşlarını kuzu kuzu ihbar edip “Tercüme-i Ahvali”ni yani öz yaşam öyküsünü yazıyor ve doğal olarak Portukalyan'dan da bahsediyor:

Üçüncü komite Portukalyan Mıgırđıç nam şahsın komitesidir ki bunun da merkezi Marsilya'da bulunup orada dâhil Ermeniyyü'l-ibare “Armenia” unvanında bir gazete-i fesadiye neşrolunmakta olduğu malumdur.¹⁸ Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı) Bunun da tervic etdiği (desteklediği) efkâr ise Ermeniyyül'sekene (Ermeni sakinleri) Vilayat-ı şahanede ihtilal çıkarmaktadır ve fakat bu efkârın

16 A.g.e, s.153.

17 Mihran Damadyan'ın itirafları “Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı” s..18, 20, 22 vs.

18 A.g.e. s.22. Orijinal Osmanlıca metin s.543, 12.satır. (Türkçe transkripsiyonu s.21, orijinal metin s.543, 12.satır.)

icrası için başka ihtilal şirketleriyle birleşmek ve beraber çalışmak istemeyip ayrıca çalışmaktadır. Maksadına nazaran müte’addid (çeşitli) mahallerde Portukalyan’ın Marsilya Komitesi’nin taht-ı idaresinde (iradesi altında) fesad komiteleri lazım gelir. Bu gibi komitelerin nerelerde bulunduğunu bilmez isem de Marsilya Komitesi’nin Van’da ve İran’ın hudud cihetlerinde bulunan ahaliyi fesada vermeye gayret etmekte olduğu gerek ol taraflarda vuku’ a gelen ahvalden ve gerek mezbur(söz konusu) “Armenia” gazetesinin hemen her nüshasında ol taraflara dair neşrettiği muhaberatdan anlaşılmaktadır.

Bu enteresan cümlelerde şu gerçek yüzümüze çarpıyor: Damadyan, Portukalyan’ın tezlerini savunan “Armenagan” adlı rakip örgütü pek sevmiyor üyelerini “dik kafalı” buluyor ve onunla hesaplaşmaktan kendini alıkoyamıyor. İkinci bir gerçek: O devirde (1894 başlangıcı) “Armenia” gazetesi Ermeniler için çok etkin bir organdır. Üçüncü bir gerçek: Marsilya Komitesi çok güçlü idi ve taraftarlarının vasıtasıyla Türkiye Doğusu’nda propaganda hareketlerine ve silahlı eylemlere girişiyordu.

Ayrıca, Kumkapı Vakası’ndan önce de İstanbul’da Marsilya Komitesi’ne bağlı yerel bir komite vardı ve Damadyan bazı üyelerini tanıyordu (s.24).

Şimdi şu soruyu sormamız lazım: Mart 1885’te İstanbul’dan firar eden Portukalyan nasıl olur ki aynı senenin yarısına doğru yabancı bir ülkede hemen “Armenia” gibi bir gazete çıkarabildi?

Unutmayalım ki Portukalyan’ın babası çoktan vefat edip annesi de 20 yıl önce ölmüştü.

O zaman Portukalyan şüphesiz babasının mirasından istifade edip parasını “Armenia” çıkarmak için harcadı. Ayrıca, Marsilya’ya sığınması pek tesadüfî değil. Nitekim Marsilya’da XVII. Yüzyılın başlangıcından beri ticaretle uğraşan Ermeni bir cemaat vardı.¹⁹ Portukalyan’ın çoktan bu cemaatle temasa girmiş olması muhtemel. Söz konusu cemaatin Portukalyan’a yardımını getirdiği de gayet mümkün gibi görünüyor. Ermenilerin hepsi değil tabii. Nitekim bu makalenin başlangıcında sözünü ettiğimiz ve “Aydınlık taraftarları” ile “Karanlık taraftarları” arasında geçen kavgaların Marsilya’da da yansması kaçınılmazdı.

Antranik Çelebyan, Marsilya Ermeni cemaatine değinerek 150 kişiden bahsederse bile,²⁰ bu rakamı teyit etmek durumunda değiliz.

19 Jean-Louis Mattei, “Büyük Ermenistan Peşinde Ermeni Komiteleri”s.81-114.

20 Antranik Çelebyan, “Antranik Paşa”, s.46. Referans: John Giragosyan “Burjuva Diplomasisi ve Ermenistan”

Çelebyan şunu da ilave ediyor: “...Marsilya Ermeni toplumu büyük bir sevinçle ana lisanıyla basılan gazeteye sahiplendi, onu yaratan Mıgırdiç Portukalyan’a ise her türlü maddi ve manevi destekte bulundu.”

“Armenia” gazetesinin Marsilya’da destek gördüğü kesin, ama aktardığımız satırlarda şu unutuluyor sanırım: “Armenia”, Osmanlı İmparatorluğu karşısı bir “ceride” idi ve Marsilya’da yerleşen Ermeniler, “Ruslar” hariç, çoğunlukta Osmanlı tebaası idi. O zaman şüphesiz bu tüccarların tebaası oldukları imparatorluğa meydan okuyan şu gazeteye en azından *açık açık* çok sıcak bakması ve övmesi pek mümkün değildi.

Çünkü Marsilya’daki Osmanlı Konsolosluğu’nda Ermenice bilen ve zaten Ermeni kökenli olan tercümanlar vardı. Nitekim de o devirde Marsilya’daki Osmanlı Konsolosluğu’nu yöneten D. Mavroyani Osmanlı tebaası olan birçok Ermeni’yi çağırıp onlara soru sordu. O zaman “Armenia”ya verdikleri destekleri açık değil, gizliydi.

Bu işin ilginç yanı şu: Paris’teki Osmanlı Büyük Elçisi, Marsilya’da bir Ermeni Komitesi’nin olup olmadığını soruyor ve Marsilya’daki Konsolos D. Mavroyeni şu cevabı veriyor(30 Ocak 1895):²¹

...varsa üyelerinin araştırmak maksadıyla ciddi bir soruşturma yaptığını ekselansınızın bilgisine sunmaktan şeref duyarım.

Ekselansınıza gizli olarak açıklamalıyım ki, bu maksada ulaşmak için Başkonsolosluğumuza sadakati iyi bilinen bir üst düzey mahalli polis görevlisini harekete geçirdim. Dolayısıyla vereceğim bilgiler resmi ve kesindir.

Buradaki Ermeni cemaati aşağı yukarı 60 kadar Osmanlı ve 25’ten fazla da diğerlerinden, yani Rus tebaasından oluşmaktadır. Buna rağmen aynı görüş ve düşünce etrafında toplanmaktadırlar. Daha evvelki raporlarıma göre hükümetin de bilgisi dâhilinde olan bu göçmenler topluluğu, “L’Ormeau” 13 sokağında, içerisinde ayin dışında cemaatin çeşitli meseleleri üzerine görüşmeler yapmak üzere toplandıkları küçük bir kiliseye sahiptirler. Agop Selyan sosyal işler, Galbenk ve Selyan veznedar ve Sahak Ütüciyan da şimdiki papazıdır.

Aldığım istihbarata göre, Ermeni hareketinin merkezi olan ve diğer komitelerin bulunduğu Avrupa Kitası’nın bütün şehirlerinde yayılan Londra’daki ihtilalci komite, Marsilya’da ikamet eden Ermeni

21 “Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri” Proje yöneten : Doç. Dr. Yusuf Sarımay. S.31 Orijinal Fransızca metin s.330-331. I.Cilt

göçmenlerini de aynı şekilde bir komite etrafında teşkilatlanmaya davet etmektedir... Şu durumda o zaman bir komite mevcut değildir.

Ama şunu belirtmemiz lazım: Aslında 1895’te bu Marsilya Komitesi en az 3 seneden beri mevcuttu...

O kadar ki Osmanlı görevlilerinin eline geçen ve 9 Ağustos 1892 tarihli Ermenice bir mektup Londra ve Marsilya Komitesi tarafından Adana Ermeni Murahhası Vehabedyan’a gönderilmişti. O dönemde Ermeniceden Osmanlıcaya tercüme edilen bu enteresan doküman, Ermeni silahlı aktivitelerinden öte söz konusu komitelerin mevcudiyetini ispat ediyor ve Marsilya Komitesi’nin de çok girişken olduğunu gösteriyor. Özellikle konumuzu ilgilendiren mektupta Londra ve Marsilya Komiteleri (Agopyan ve Portukalyan) tarafından verilen şu malumattır: “Mekatib-i hususiyye (kişisel yazışmalar) “Armenia” gazetesiyle beraber mahallerine irsal olunur (gönderilir). Adana’da bulunan Kasparyan’a tenbih ediniz ki “Armenia” gazetelerini halka iyice okuttursun.”²²

O kadar ki Osmanlı görevlilerinin eline geçen ve 9 Ağustos 1892 tarihli Ermenice bir mektup Londra ve Marsilya Komitesi tarafından Adana Ermeni Murahhası Vehabedyan’a gönderilmişti. O dönemde Ermeniceden Osmanlıcaya tercüme edilen bu enteresan doküman, Ermeni silahlı aktivitelerinden öte söz konusu komitelerin mevcudiyetini ispat ediyor ve Marsilya Komitesi’nin de çok girişken olduğunu gösteriyor. .

O dönemdeki “Armenia” gazetesinin tahrik edici doğası böylelikle ispat ediliyor. Maraş civarında planlanan silahlı isyan (bütün ayrıntıları söz konusu belgede bulunuyor)²³ başarısız oldu ama Londra ve Marsilya Komitelerinin eşgüdümlü girişimleri devam etti.

Marsilya Komitesi, Mıgırđıç Portukalyan ve gazetesi “Armenia” demektir. Nasıl olur ki Konsolos Mavroyeni bu önemli noktada böyle yanılsın?

İyice düşündükten sonra şu cevapları verebiliriz:

Gizli bir komitenin karakteri, mümkün olduğu kadar... *gizli olmak ve gizli kalmaktır.*

22 Hüseyin Nazım Paşa *Ermeni Olayları Tarihi* İ.Cilt Ankara 1998 ss. 56-57

23 Çerkez, Kürt, Yunan kılıĝına girip komiteciler tebdil-i kiyafetle Türkiye’ye gemilerden inerek gireceklerdi. Amaç, Kilikya Ermenilerini ayaklandırmaktı. Belgede Armenaganların Hınçak Komitesi ile anlaşmazlıklara yer veriliyordu. Şu da okunuyordu: “... ve bize çok para gönderiniz ki nakidle her şeye muvaffakiyet hasıl olur.” Ve de mektup şöyle bitiyordu: “Çok para tahsil ve çok adam ihzar ediniz. Londra ve Marsilya Komitesi ser-katibi tarafından mektubun vasil olduğu komitelere selam olunur.”

Gizlilik konusunda Portukalyan bir uzmandır. Gördüğümüz gibi kurduğu derneklerin altında “Sev Haç” gibi terörist dernekler gizleniyor.

Başka bir örnek: Avetis Terlemezyan aslında Mıgırdiç Avedisyan’ın başka ismidir. Ama Marsilya’daki belgelerde bu şahıs yok ya da başka bir soyadı var. Yine de aslında o dönemde Avedisyan Marsilya’da idi ve Portukalyan’a yardım ediyordu.

Yani Ermeniler tarafından “Üç Mıgırdiç” (Mıgırdiç Hrimyan, Mıgırdiç Portukalyan ve Mıgırdiç Avedisyan) diye adlandırılan üç “kahraman”dan biri hakkında çok az şey biliyoruz.

Daha önce ima ettiğimiz gibi söz konusu Avedisyan başka bir takma adı benimsemişti mi? Gayet mümkün.

Öte yandan başka bir dokümanda D. Mavroyeni kullanmaya çalıştığı Ermeni bir ajanın güvenilir olmadığını savunuyor ama Bab-ı Ali’den gelen bir mektup tam tersini gösteriyor.

Aynı şekilde Argento adındaki “mahalli üst düzeyde polis görevlisi” D. Mavroyeni’ye son derece güvenilir görünüyor. Bizse Argento’nun aynı zamanda da iki tarafta oynadığını düşünebiliriz.

Belgelerden şu ortaya çıkıyor: Ermeni cemaatine ya da komitelere girmek son derece zordu.

Şu önemli noktayı da unutmamalım: D. Mavroyeni yabancı bir ülkede bulunuyordu, o yüzden hareket kabiliyeti kısıtlıydı. Fransız Hükümeti ile bir “incident diplomatique” son derece istenmeyen bir olay olurdu. Para eksikliğini ve bazı ajanların güvenilir olmamasını²⁴ ilave edersek, D. Mavroyeni’nin istihbarat eksikliğini daha iyi anlayabiliriz.

Yine de D.Mavroyeni’ye göre Marsilya Ermenileri Osmanlı İmparatorluğu’nda meydana gelen şiddet eylemlerini destekliyor ve Portukalyan hakkında çok ayrıntılı bilgiler verebiliyor:

Eğer İmparatorluk Hükümeti’ne dışarıda düşmanlıklarını açıkça ilan etmiyorlarsa yine de M.Portokalyan (Portukalyan) isimli birisi açık eyleme geçiyor (agit). Kendisi, adresi Meilhan caddesinde 44.numarasında bulunan “Armenia” gazetesinin baş redaktörüdür ve Lieutaud caddesinin 83.numarasında oturuyor. Hükümete daha evvel farklı şekillerde bildirilmiş olan bu herifin, bakmakla mükellef olduğu

24 Mesela D. Mavroyeni Anton Sislian isminde bir şahıstan şüpheleniyor, A.g.e, s.23, 24.

*dört-beş çocuklu büyük bir ailesi mevcuttur. Çarşamba ve Cumartesi günleri olmak üzere haftada iki defa çıkardığı bu yayın organından başka bir geliri yoktur. Abonmanlarına yılda 20 Frank karşılığı 3000-3500 Frank gelir elde etmekte, gazete sayıları Londra ver Ermenistan'a gönderilmektedir.*²⁵

Şunu ilave edelim: Meilhan caddesi, ünlü Canebière caddesinin uzantısıdır. Lieutaud caddesi ise de aynı şekilde çok uzaklarda bulunmuyor. O zaman Portukalyan neredeyse her gün Lieutaud caddesinden inip gazetesine uğruyor ve akşama doğru ya da geceleyin evine "çıkıyordu". O bakımdan hayatı rahattı çünkü söz konusu komite başı "işine" yakın bir yerde oturuyordu.

Başka bir deyişle, tersini gösteren dokümanlar keşfedilmediği takdirde, şunu söyleyebiliriz: 36 yıl boyunca tanınmış bir devrimci olan Portukalyan, ne Osmanlı ne de Fransız hükümetinden tehdit edilerek açık açık Marsilya'da işine bakıp başka bir ülkenin emniyetine tehdit saçan bir gazeteyi çıkardı.

D. Mavroyeni'ye göre, Londra Komitesi en önemli komite.

Ama kastettiği Londra Komitesi aslında Hınçak Komitesi idi...

Nitekim Morel Bey, Paris Büyükelçisi Ziya Paşa'ya gönderdiği önemli mektupta (13 Aralık 1895),²⁶ özellikle Hınçak Komitesi'nden ve "karizmatik" şefi Nazarbekyan'dan bahsediliyordu.

Hınçaklar en tehlikeli devrimciler gibi algılanıyorlardı.

Morel, şu ilginç açıklamada da bulunuyordu:

Sadece bilginiz olması amacıyla, adını "Ermeni Vatanperver Derneği" olarak veren ve başka bir komite kurduğunu ileri süren Agopyan adlı bir şarlatandan da bahsedeceğim. Bugüne kadar yapılan araştırmalar, sözü edilen derneğin sadece Agopyan tarafından temsil edildiğini ve bunun yanında tek bir kişinin dahi bulunmadığını ortaya koymuştur. Bu kişi Türkçe dersler vererek pek sağlam olmayan bir hayat sürmektedir. Gazetelerde ismi çok geçmesine rağmen sonuç olarak bu kişi az zararlıdır.

Portukalyan ile Agopyan aslında "Ermeni Vatanperver Derneği"nin kurucusuydu ve Portukalyan ile eşgüdümlü bir şekilde harekete geçerek, Türkiye'ye silah ve fedai göndertmişti ve sonuç olarak bu "az zararlı" kişi

²⁵ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri. I.Cilt s.32. Fransızca orijinal metin s.330-332

²⁶ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri IV. Cilt s.6-7 orijinal Fransızca metin ss. 223-224

Londra Komitesi'nin şefiydi. Ama bu zat Hınçak Komitesi'ni değil, Armenagan Komitesi'ni yönetiyordu.

Gördüğümüz gibi hem Mavroyeni hem de Morel “Vatanperverlerin” önemini küçümsüyorlardı. Ama 3 yıl önce söz konusu Armenaganların giriştiği isyandan haberleri bile yoktu.

Ne silah kaçaklığından ne de Türkiye'ye gönderilen çeşitli komitecilerden haberdar idiler.

Tam tersine Bab-ı Ali bütün bunları gayet iyi biliyordu.

Mavroyeni'ye gelince Marsilya Konsolosu Portukalyan'ı hor görmeden yine de kendisi “mercek altında” tutmakla görevlendirildiği devrimcinin gerçek boyutunu algılayamıyor.

Mavroyani Portukalian'ın kişisel servetini de bilmiyordu. Ermeni cemaatinin finansal destekten de habersizdi.

Böyle bir ortamda Marsilya'da “Armenia” serbestçe ve uzun süre çıkabilirdi.

İlginç bir ayrıntı: Ermeni cemaatine mensupları, kiliselerine bitişik olan, toplandıkları ve gazete okudukları lokalde “Armenia” gazetesi yoktu. Öte yandan İstanbul'da çıkan, “Hayrenik” (Vatan), ünlü “Arevelk”(Tan), Rusya'da yayınlanan daha az ünlü olmayan “Mşak”(Rençber) ve Fransızca olarak neşr edilen “L'Echo du Caucase” vardı.²⁷

Bu “namevcudiyet”e şaşırمامamız lazım. Nitekim Türk karşıtı fikirleriyle “Mşak”, Çarlık Rusyası'nda çıkıyordu. Bu dört gazeteden hiçbirisi “devrimci” gibi addediliyordu. “Armenia” ise hem Osmanlı İmparatorluğu'nda hem de Rusya'da yasaklanmıştı.

“Armenia” gazetesinin Marsilya Ermenilerinin lokalinde olmayışı Marsilya Ermenileri tarafından okunmuş olmaması anlamına gelmez. Bizce Portukalyan karşıtı olanların da gazeteyi okumuş olması muhtemel. Ama yerel satışlardan çok, “Armenia” başka ülkelere yönelik abonmanlarıyla yaşamını sürdürüyordu.

26 Mart-8 Nisan 1914 senesinin 36 sayısına bakalım şimdi:

Ermeni harfleriyle “Armenia” başlığı okunuyor. Bütün 6 harfin uçları bembeyazdır ve kuşkusuz Ermenistan'ın karlı zirvelerini andırıyor.

²⁷ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri I.cilt s.24 Orijinal metin s.306

Başlığın üstünde Fransızca şu kelimeler var: ARMENİA, Journal en langue Arménienne fondé à Marseille en 1885 (ARMENİA, Marsilya’da 1885’te kurulmuş Ermeni dilinde gazete).

Ondan sonra da başlığın altında, Ermenice olarak ve büyük harflerle: “LIRAKİR AZKAYİN KAĞAKAGAN YEV AYLN” (HALKÇI SİYASİ VESAİRE GAZETE)

Altında da bulunan bir ankadreye göre, Türkiye ve İran için abonmanların fiyatı 10 franktır.

Ankadrenin sonunda şu yazıyor: Namag gam tram ğirgel ays hatseov (Mektup ya da para bu adreseyle göndermek): M. PORTOUKALIAN Directeur du journal *Armenia* MARSEILLE (France).

Söz konusu sayıda şunu görüyoruz: Ermenilerin Katiloğosu yeri olan Eçmiyadzin’de (Erevan) çıkan “Ararat” dergisinden “Armenia”nın birinci sayfasında geniş alıntılar (kağquadzner) veriliyor.

Genelde dini haberlerdir. Mesela Türkiye Ermenileri daha çok idari birimlerden istifade ediyorlar ve oyları bakımından öteki Ermenilere nazaran (Rusya, İran) daha güçlüler.

Bizim için daha ilginç olan, o devrin diplomatik işleridir tabii.

Mesela Rusya’daki Katolikos Beşinci Kevork, Paris’te 10, Trocadéro caddesinde oturan Boğos Nubar Paşa’ya bir teşekkür telgrafi çekiyor (29 Ocak 1914). Katolikos Kevork, Nubar Paşa’ya “Türkiye’ye reformları sokmaya yönelik sarf ettiği çabaları” için teşekkür ediyor.

Başka bir yerde: Muş ”aradşnort”ı (piskoposu) Ker. Kharakhanyan, Kürtler hakkında Patrikhane’nin sorusuna cevap vererek şunu yazıyor: “Şu bir gerçek ki Kürtler gizli hazırlıklarda bulunuyor ve bu iş günden güne daha geniş boyutlara ulaşıyor. Ermeniler tehdit altındalar. Hükümet ve polis yetkilileri buna önem (garevorutyun) vermiyor ve kendilerini savunmak için (andznabaşdıbanutyun hamar) Ermenilerin yanında bulunan birkaç silahı ele geçirmek amacıyla işler açıcı bahaneler ileri sürüyorlar: Asayişin uygulanması engelleniyor!

Kiği’den da İstanbul’daki Ermenice “Azadamart” gazetesine şu mesaj gönderiliyor:

Burada Kürtlerde gizli bir hareketlilik gözüküyor. Büyük alaylarda bulunuyorlar. Şehirde ve civarında Ermeni kökenli sakinler ciddi bir telaş içindeler.

Fakat en ilginç haber sonra geliyor:

*KARASNAMYA YOPELYAN MIGIRDİÇ PORTUKALYANI” yani
“MIGIRDİÇ PORTUKALYAN’ IN KIRK YILLIK JÜBİLESİ*

Emektar savaşı Mıgırdıç Portukalyan’ın onuruna tertip edilecek olan şenlik, önceden ilan edilmiş olduğu gibi 13-26 Nisan değil, 27 Nisan-10 Mayıs (1914) Pazar günü İstanbul’da düzenlenecektir. Tertip edici Komisyon, hem ülke içi hem de ülke dışından gelen çok sayıda şahsın katılacağı bu İstanbul şenliğinin aynı cinsten olan bu tür şenliklerin zirvesi olacağını ümit ediyor. Çeyrek yüzyıl süren bir sürgünden sonra, bu jübile münasebetiyle emektar savaşı yeni durumun nimetlerinden (pariknerı) istifade etmek için kendi halkının kucağına, İstanbul’a davet edilecek.

Tertip edici Komisyon, artık şenlik programının hatlarını çizdikten sonra halkımızın bütün katmanlarının emektar savaşının hak ettiği törene katılacağına emindir.

Bu şenlik münasebetiyle hediye, el yazması, mektup vs. göndermek isteyenler aşağıdaki iki adrese yollayabilirler:

Telgraf için: Docteur Basile, Constantinople

Mektup, para: H. Terlemezyan Djelal Bey Han, Stamboul

Bu münasebetle bir mecmuanın tab edilmesi öngörüldü ve yazılarıyla Portukalyan’ın hemşerilerinin katkıda bulunması rica edilir.

*Mart 1914
İstanbul (Polis)*

Jübile Merkezi Komisyonu’na dair üyelerinin listesi takip ediyor. Aralarında Ermeni dünyasından çok ünlü isimler bulunuyor. Mesela: Agnouni E (Milletvekili, Taşnak), Asadur Hrant (Yazar), Esayan Zabel (Yazar 1878-1943), Zohrab Krikor (Milletvekili 1861-1915), Zartaryan Rupen (Yazar 1874-1915 Taşnak), Terlemezyan Hovannes (Belki de Mıgırdıç Avedisyan’ın kardeşidir), Gomidas Vartabed (Ünlü besteci Gomitas Vartabed (1869-1935), Halacyan Bedros (Düyun-i Umumiye müdürü, milletvekili), Vartkes (Eski Armenakan, milletvekili (1861-1915) Şişmanyar Zareh (Portukalyan ile Ararat Cemiyetinin üyesi), Boyacıyan Hampartsum (Milletvekili, eski fedai, Hınçak 1867-1915), Papazyan Vahan (Milletvekili, eski fedai “Azadamart”ta yazar, Taşnak 1876-1973), Sibil, (Asadur Zabel, yazar, 1863-1934), Varujan

Daniel (Şair, Taşnaksutyun yanlısı), Diran Kelekyan (Gazeteci-dilci, Ramgavar Partisi’ne mensup), Yervant Odyan (Yazar, “Yoldaş Pañçuni” nin Babası, 1869-1926) (“ Bu adların çoğu için bak: “Büyük Ermenistan Peşinde Ermeni Komiteleri”)

Gazetenin son sayfasında ilginç bir haber: YEREL (DEĞAGAN):

Matmazel Şuşanig Portukalyan orada olmamasına rağmen Halksever Kadın Cemiyeti (Azkanver Hayuhyatz Ingerutyun) Yardımcı Derneği’nde Yürütücü Kurulunun üyesi olsun diye bir toplantı esnasında şahsını oylarıyla onurlandıranlara teşekkür edip, kendisinin şu andan bu mesuliyete kadir olmadığını ve bu görevden istifa ettiğini ilan ediyor.

Takip eden ankadrede, Hakkı Paşa’nın İngiltere’den İstanbul’a döndüğü, Osmanlı Hükümeti’ne müzakerelerinin sonuçlarını sunacağı ondan sonra da S.Petersburg’a gidip Ermenistan’da yapılacak olan reformlar (parenorokumner) ile ilgili bir sürü soru hakkında konuşacağı deniyor.

Başka bir ankadrede, aslında Taşnaksutyun’un organı olan ünlü “Pro Armenia” için reklam yapılıyor. “Pro Armenia” her ayın onuncu ve yirmi beşinci gününde çıkan bir gazete. İlanı, incelediğimiz gazetede Fransızca veriliyor ama Ermenice olarak, “Pro Armenia” gazetesinin, yarı yarıya hem Fransızca hem de İngilizce çıktığı ilave ediliyor.

En sonunda yıllarla Portukalyan’ın “Armenia”dan öte başka gelir kaynaklarına da sahip olduğunu görüyoruz. Sütunlerde bu kitaplar satışa sunuluyor: “Bir Kahraman Ermeni Kadın”(İkinci basım) (40 santim), “Türkiye Ermenileri ve Komşuları” (50 santim), “Armenia” Mönitörü, 1.yıl (1 frank 40 santim), “İntikam” (Vrej) (20 santim), “Bir Bulgar Vatansever / Bulgar Devrimci Hareketi’nin Tarihi) (1 frank 40 santim) ve “ Göç etmeyin!”(Mi kağtek) (20 santim).

Şimdi, ilk önce bütün bu haber ve veriler hakkında her seferinde bir yorum yapalım, ondan sonra da “Armenia” gazetesi hakkında daha geniş gözlemlere girişelim.

Gazetenin çıktığı tarihin gösterdiği gibi (Mart-Nisan 1914) dünya çok hassas bir devre giriyordu.

Çoktan beri büyük devletlerarasında çıkabilen bir savaştan bahsediliyordu. “Armenia” sadece kısmen bu atmosferi yansıtıyor. Nitekim Nubar Paşa ile reformlardan bahsediliyor. Aslında, Boğos Nubar’ın amacı Osmanlı hükümetini “köşeye” sıkıştırmaktı. 1 Aralık 1913’te “Asya Fransız Komitesi”

toplanmıştı ve “Ermeni delegasyonu başkanı Boğos Nubar Paşa’nın uzun bir konuşmasından sonra, büyük devletlerden, ıslahat yürürlüğe girinceye kadar Osmanlı hükümetine mali yardımda bulunmaması, gümrük ve bazı vergilerin artışına razı olunmaması isteği kabul edildi.”²⁸

*Boğos Nubar gibi o kadar basiretli ve zeki bir vatanseverin ortaya çıkması, gerçek bir mutluluktur. Bir buçuk yıldan beri sarf ettiği çabalarla Boğos Nubar Ermeni aydın ve ileri gelenlere örnek olacak ve yeni ulusal tarihimizde şanlı bir sayfaya imza atacaktır.*²⁹

Başka bir deyişle Nubar Paşa Bab-ı Ali’ye şantaj yapıyordu.

Katolikos Beşinci Kevork 5 ay sonra yani, “Armenia” redaktörlerinin bahsettiği aynı “Ararat” mecmuasının sütunlarında, bütün Ermenilerin namına konuşarak Çarlık Rusyası’nın savaşa girmesine destek verip şöyle ilanını biterecekti:

Kahraman Rus ordusunun başarısı ve zaferi için dua ediyoruz ve hepimizi de kutsayarak Tanrı’dan Büyük Rusya’yı her tür tehlike ve düşman saldırısından korumasını rica ediyoruz.

Bütün Ermenilerin Katolikosu Beşinci Kevork(Kevork E Katoğikos amenayin Hayots) (Ağustos 1914)³⁰

Tabii ki Katolikos’un tutumu gayet normal görülebilir. Ama aslında “Armenia” gazetesinin sütunlarında bir şey eksik: O tarihte bütün dünyadan ve özellikle Amerika’dan çok sayıda Ermeni gönüllü Rusya’ya oluk oluk akıyordu ve hem Portukalyan hem de Beşinci Kevork ile Nubar Paşa ondan haberdardı. Nubar Paşa, savaştan sonra, bu gönüllülerden iftihar bile duyacaktı.

Şunu da belirtelim: Ermeni gönüllülerinin tertip edilme fikri, çoktan bir gerçektir. 20 Mart 1913 tarihli ve Boston’da(Amerika) Ermenice çıkan “Taşnaktsutyun”un organı “Hayrenik”te, Tiflis’ten gelen bir telgraf görülüyor. Piskopos Mesrop telgrafında şunu söylüyor: “47.061 ruble ve 11 kopek alındı. Büro ve gönüllüler (gamavorner) adına teşekkür ederim.”

Piskopos Mesrop Tiflis burjuvazisinde önemli bir yer tutuyordu ve Kafkas Naibi Kont Vorontzov-Daşkov’un yakınlarından biriydi. Bizim için daha

28 Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri* s.44

29 “Troşak”gazetesi 1-237 sayısı-Ocak 1914 “Aspirations et Agissements révolutionnaires des Comités Arméniens”s.86

30 A.y s.141, orijinal Ermenice metin s.32

mühim olan şu: Telgraf’ta “17 Mart 1913” yazısıyla bir damga çok net görülüyor.

Şüphesiz de Ter Minassian (A.g.e, s.110) boşuna şunu demedi: “Kafkasya’da Naip Vorontsov-Daşkov’un ince politikası Ermeni kilisesi ve burjuvazisini Rus hükümeti ile barıştırdı.”

“Ermeni kilisesi ve burjuvazisi” yerine “Taşnaksutyun” yazsak, pek büyük bir fark olmaz sanırız. İncelediğimiz “Armenia” sayısından tam bir yıl önce çekilen bu telgraf, “Pro Armenia”da yapılan reklamın vasıtasıyla, gazetesinin sütunlarında Portukalyan’ın dolaylı bir şekilde desteklediği Taşnaksutyun Partisi’nin “iyi niyeti” hakkında bariz bir kanıttır.

Kiği olaylarına gelince, Portukalyan’a bağlı gazetede şu söylenmiyor: Söz konusu şehir ve civarında birçok seneden beri bir Hınçak Komitesi ile bir Taşnaksutyun Komitesi vardı ve silahlı talim yapan üyeleri kol geziyordu. (Bak: “Yılmaz Akbulut, “Ermeniler ve Bingöl’de Ermeni Tehcirleri”, Jean-Louis Mattei “Büyük Ermenistan Peşinde... s.274-278”)

O zaman “Armenia” redaksiyonunun ima ettiği gibi masum Ermeniler söz konusu değildi.

Sözüm ona 1908’den beri (yani Meşrutiyet ilanından)Taşnaksutyun silahlarını bırakmıştı, üstelik de hangi hükümet hangi ülkede vatandaşlarına “özsavunma” bahanesiyle çok sayıda silaha sahip olmaya izin verecekti? Ve de şunu gözlemleyelim: Kiği “aradşnort”u Kharakhyan Kürtlere dair somut olan bir tek olay göstermiyordu.

İstanbul’da çıkan “Azadamart” gazetesine gelince, Taşnaksutyun’a bağlıydı ve Vahan Papazya’nın emirlerine göre neşr ediliyordu.

Vahan Papazyan (1876-1973), eskiden ünlü bir fedaiydi. Rusya’dan geliyordu. Türkiye’ye yasal olmayan bir şekilde ulaştığında bir tek kelime Türkçe bilmiyordu. Yine de Van milletvekili olmuştu. Bu zatın, gördüğümüz gibi, Portukalyan Jübilesi’ne katılması muhtemeldi. Mart 1914’te daha ılımlı olan Hınçakbaşı Hampartsum Boyacıyan, daha önce çok sayıda masum Türkleri katlettikten sonra şimdi daha ılımlı bir politika izliyordu ve Ekim’de Talat Paşa’yı hedef seçen başka Hınçakların suikast girişimlerine katılmayacaktı. Boyacıyan da Kozan milletvekili olmuştu. Açıkçası Ermeni dünyasının en gözde simalarının ve militanlarının çoğu bu jübileye katkıda bulunması bekleniyordu.

Yetenekli dilci Diran Kelikyan ise uzun süre “masum bir kurban” gibi göründü fakat kendisi Ramgavar iken, Mısır Ramgavar Komitesi’ne

gönderdiği ve kendi imzasını taşıyan Ermenice bir mektup gerçek isteklerine şüpheye yer bırakmıyor. Nitekim 20/5 Mart 1914 tarihli mektubunda (yani incelediğimiz “Armenia” sayısının çıkmasından biraz önce) Diran Kelikyan Ermenice olarak şunu yazıyordu: “Silah sorunu temel bir sorudur. Doğal olarak hiç kimse bunun önemini inkâr edemez” ve “En değerli isteğimiz “Hınçak” komitesi ile eşgüdümlü çalışmaktır.”³¹

Bu arada şu açıklamayı yapalım: O tarihte bu davetlilerin çoğu gizlice ama bazen açıkça Osmanlı İmparatorluğu’nun çökmesini hazırlıyordu. (Belki de Hrant Asadur, eşi Sibil, ve Yervant Odyan hariç)

20/5 Mart 1914 tarihli mektubunda (yani incelediğimiz “Armenia” sayısının çıkmasından biraz önce) Diran Kelikyan Ermenice olarak şunu yazıyordu: “Silah sorunu temel bir sorudur. Doğal olarak hiç kimse bunun önemini inkâr edemez” ve “En değerli isteğimiz “Hınçak” komitesi ile eşgüdümlü çalışmaktır.”

Şunun da altını çizelim: 1915’te sürgüne gönderilecek olan söz konusu şahısların çoğu komite üyesi idi.

Portukalyan jübilesi gerçekten İstanbul’da meydana geldi mi? “Armenia”da söylendiği gibi “yeni durumdan” yani II. Meşrutiyet’in getirdiği özürlüklerden ve İttihat- Terakki ile Ermeni Komiteleri arasında “imzalanan” kırılğan barıştan istifade etmesi mümkün oldu mu?

Maalesef, takip eden ve elimize geçen “Armenia” sayılarında bu jübilenin yankılanmasını en azından şimdilik bulmamız mümkün olmadı. Şu saptamayı yapmakla

yetinelim: Jübile, Mayıs ayında meydana gelecekti ve 2 Ağustos’ta Birinci Dünya Savaşı patlıyordu. Belki de gergin uluslararası atmosfer yüzünden Osmanlı Hükümeti kendi topraklarında Ermenilerin ya da komitelerinin böyle bir gövde gösterisini engellemek istedi ve sonuç olarak son anda iznini vermedi. Ama başka belge yokken varsayımlar yapmak zorundayız.

Ayrıca, bu “Armenia” sayısı sayesinde, Portukalyan’ın bir kızı da olduğunu öğreniyoruz.

Şimdiye kadar subay olarak Kilikya’da Fransız saflarında Türklere karşı savaşan oğlu Vahan Portukalyan, (1887-1974) tanıdığımız Marsilya Ermenilerinden biriydi.

Şuşanik Portukalyan ise “Halksever Kadın Cemiyeti”nde çalışmayı

31 Bak: “Aspirations et Agissements révolutionnaires des Comités Arméniens” s.118-119. Orijinallerin 20 sayfasında Ermenice metin

istememişti. Şunu belirtmek zorundayız: Kendi fikri sorulmamış ve doğal olarak Matmazel Şuşanik söz konusu teşkilata katılmayı reddetmişti.

Yine de “Azkanver Hayhuyatz Ingerutyun” son derece yasal bir örgüttü ve biraz önce bahsettiğimiz Sibil lakaplı yazar şair Zabel Asadur onun kurucularındandı. Bu cemiyetin amacı Osmanlı İmparatorluğun’un her yerinde kız okulları kurmak ve ihya etmektir.

Nihayet, Portukalyan’ın yazdığı ya da sunduğu broşürler çok eğiticiydi. Unutmayalım ki Bulgar haydutlar ve komiteciler Ermenilere bir örnek olmuştu.

“Vrej”(İntikam) kelimesi bizi şaşırtmayacak çünkü aynı kelime Taşnaksutyun’un bayrakları üzerine yazılıp komitelerin ruh halini iyice gösteriyordu. Ama tam o sırada, beklenmedik bir şekilde, “Göç etmeyin!” adlı Portukalyan’ın broşürü şiddet politikasına bir engel koyuyordu. 1913’te çıkan bu kitapçık zaten Portukalyan’ın görüşlerinde belirli bir farklılık getiriyordu. Bu önemli noktaya makalemizin sonunda tekrar döneceğiz.

III) ERMENİ DEVRİMCİ HAREKETİNDEKİ “ARMENİA”NIN YERİ

Şimdilik Birinci Dünya Savaşı’nın eşiğindeki “Armenia” gazetesinin siyasal durumunu analiz etmeye çalışalım.

“1914’teki “Armenia” gazetesi, bazı “unutkanlıklara” ve yalanlarına rağmen, “Hınçak” ve “Troşak” gazetelerine nazaran epeyce ılımlı gibi görünüyor. Gördüğümüz gibi, provokatif, çok keskin konuşmalara ya da görüşlere yer yok içinde. Bütün bunlara rağmen bu gazete uzun süre Osmanlı İmparatorluğu’na büyük bir tehdit gibi algılanmıştı.

Üstelik de “Armenia”, Armenagan Partisi’nin organı gibi göründü. Paradoksal bir şekilde Osmanlı belgelerinde böyle bir ad altında bu partiden hiç bahsedilmiyordu. Bazen Portukalyan, mesela D.Mavroyeni’nin gözünde neredeyse çoluk çocuğa karışmış bir “père tranquille”(sakin, babacan bir kişi) gibi görünüyordu. Ama Bab-ı Ali buna inanmıyordu. Ama bu adamcağız aslında 1896 kanlı Van olaylarından bir sorumlu idi. O zaman 1885 ve 1914 arasında “Armenia” gazetesinde bir değişiklik meydana geldi mi?

1885 ile 1914 arasındaki dönem için belgelerimiz maalesef az ama yine de mevcuttur.

Nitekim bahsettiğimiz 1892 Adana olayından sonra 1895 Maraş civarında

arama yapan Osmanlı polisi “Armenia” gazetesinin bazı nüshalarından başka, Portukalyan’ın Marsilya’da yarattığı ve Maraş’a gönderdiği bazı örgüt mühürleri de³² ele geçirdi.

Bu arama ile çok enteresan bir husus yüzümüze çarpıyor: Ortada bulunan mühürlere biri *kara bir haç* taşıyor. Kısırtmaları yüzünden etrafında bulunan Ermenice ibaresini çözmek zor ama büyük bir ihtimalle şu okunuyor: “Maraş 1880” ve “Hay H(ayr)e(nasira)ts Ing(erutyun)” yani yukarıdaki sayfalarda bahsettiğimiz ve ilk önce Portukalyan tarafından kurulan “Ermeni Vatansever Derneği/Ermeni Vatanperver İttihadı”dır. Aşağıdaki “piyur harfi” Portukalyan isminin birinci harfi olabilir.

Bu sefer Kilikya’da yaşamını sürdüren bu örgüt görüldüğü gibi aslında Portukalyan’ın kurduğu “Sev Haç” yani “Kara Haç”ın terörist örgütünün devamı ve uzantısıdır.

Aramalarda ele geçirilen 23 Nisan 1890 tarihli “Armenia” sayısında Osmanlıca tercümesiyle şunlar okunuyor:

Ermeni Vatanperver İttihadının maksadı, ihtiyacat-ı mahalliyeye göre Türkiye Ermenistanı’na bir tadilat ve teklifat idhal etmektir(sokmaktır). Ermenilerin arzusu kendi kendilerini irade etmektir. Bununla Ermenistan’ın harabiyetini (enkaz haline) mucib olan (sebeplere) gasb-ı emval (mallar gaspı) keffiyeti ref’ olunabilir (kaldırılabilir). Maksad-ı İttihadı (Derneğin amacını) fi’le çıkarmak için (gerçekleştirmek için) kendi iktidarını sarf eder ve hürriyet ve serbestiyeleri için dahili kuvvet vucuda getirir ve vatanlarının selameti için neşriyata (yayıma) başlayanları ve ulvi bir suretle sa’y edenleri (çaba sarf edenleri) teşci’ eder (teşvik ediyor). İttihadın lisan gibi bir gazetesi olur. Havadis-i saireden ma’ada İttihadın mekasadını umuma arz eyler. Ermenistan’daki sefil Ermenilerin esareti hakkında malumat verir. Ve Ermenilere vatan muhabbeti ilka eder(yerleştirir).

Ermeni Vatanperver İttihad cemiyetine aza olmak veya muhabere etmek isteyenler, atideki vechile müracaat etmelidir:

Mıgırdiç Portukalyan Marsilya (Fransa)

Aynı zamanda da arama esnasında el geçirilen evraklar arasında, birinci değilse de “Armenia” gazetesinin ilk nüshalarından birinde Portukalyan imzalı bu firka bulunuyordu

32 *Ermeni Olayları Tarihi* s.120-121,124-125

6/18 Haziran 1885.

“Armenia’nın Maksadı”

Ermeni milleti her tarafa dağılmış olduğu gibi, bir kısım-i cuzisi dahi Avrupa’da mukimdir(oturuyor). Avrupa’daki Ermeni gurebası bin bela ile müvellidleri (doğdukları) olan vatanlarından mehcür oldular (hıraç edildiler). Şu müfakarat(Şu sürgün), her taraftaki Ermenilerin münasebat (ilişki) ve muhaberatına badi (sebe) olduğu cihetle faide-mend (faydalı) oldu. İşte bunların en birinci tariki (yolu) gazetedir ki mahall-i muhtelifedeki vukuatı (çeşitli yerlerdeki olayları) ve Avrupa’daki Ermenilerin mütalaatını derc ettiği gibi, onların suret-i ittifaklarını ve akrabasıyla olan müzakeratını tarihleriyle ilan ederek, beynlerindeki ittihad ve ittifakı istihzar eder (hazırlıyor)

Bu belgeler önemli çünkü içinde verilen fikirlerle Osmanlı İmparatorluğu’ndan farklı ve yepyeni bir ülkenin özerkliği ima ediliyor. Sözüm ona Ermenistan toprakları sözüm ona (Türkler tarafından) gasp edilmiş ve tekrar ele geçirilmesi için “çeşitli” yöntemlere başvurulabilir. Metin bunu net söylemiyor ama aslında şiddet bu yöntemlerden biridir. Gördüğümüz gibi Portukalyan en azından başlangıçta “Kara Haç” ile terörizme başvurmaktan çekinmiyordu. O dönemde silahlı mücadeleyi de dışlamayan Portukalyan yerel isyanları teşvik ediyordu ama yavaş yavaş kendisinden daha keskin ve radikal devrimciler meydana çıkmaya başladı.

Mesela Hınçak Partisini kuracak olan ünlü Avetis Nazarbekyan, 28 Ağustos 1886 tarihli “Armenia” sayısında ve “İnç enk yev inç piti linenk” (Neyiz ve ne olacağız?) adlı makalesinde şöyle bir sonuç çıkarıyordu: “Evdeki ve okuldaki verilen eğitim içimizde gücümüzü, özgüvenimizi ve inançlarımıza göre serbestçe konuşma ve davranma inisiyatifini yok etti.”³³

Libaridian’ının söylemediği bir şey var: Lorents nam-ı diğer Avetis Nazarbekyan ve dostları Marksist teorileri “Armenia”ya sokmaya çalıştıklarında Portukalyan onları yayımlamayı reddetti. Nitekim Portukalyan

Hınçak Partisini kuracak olan ünlü Avetis Nazarbekyan, 28 Ağustos 1886 tarihli “Armenia” sayısında ve “İnç enk yev inç piti linenk” (Neyiz ve ne olacağız?) adlı makalesinde şöyle bir sonuç çıkarıyordu: “Evdeki ve okuldaki verilen eğitim içimizde gücümüzü, özgüvenimizi ve inançlarımıza göre serbestçe konuşma ve davranma inisiyatifini yok etti.”

33 Gerard Libaridian “Modern Armenia: people, nation, state” s.78-79

her zaman Tanrı'ya inanan bir kişi olup din ile devrimi barıştırmayı denedi. Bunun kanıtı, 1891'de Marsilya'da çıkan "Vardapetaran Hayastani Azatutyen" (Ermenistan Özgürlüğü için Dini Öğretileri).

Gerard Libaridian'nın, 85. sayfanın 1. notunda tam olarak bu broşürün yazarı ya da yazarları kim olduğu bilinmediğini yazmasına rağmen, Portukalyan ile Ağopyan ve Mıgırdiç Avedisyan'nın tab edilmesine katıldığı keşfedilse eğer büyük bir sürpriz olmaz her halde...

Söz konusu "Vardapetaran Hayastani Azatutyen" adlı eserde şu yazıyor:

*"Siyasi ve dini ilkeler hükümete karşı yürütülen isyanı tasvip ediyor, aslında dini bir vazifedir."*³⁴

Patrik Hrimyan ile sıkı işbirliği yüzünden Portukalyan'nın dini tavrı da mantıklı gibi görünüyor.

Aslında dini öğretileri ile çeliştiğini hissettiği için, "Kara Haç" ile savunduğu terörizm fikri her şeye rağmen Portukalyan'ı rahatsız ediyordu sanabiliriz.

Çünkü bizce, başka Ermeniler bu terörizme kurban olabilirdi. Yine de isyanlarda, Armenagan Partisi'nin yöntemler konusunda pek titiz olmadığı ortaya çıkacaktı.

1896'a kadar. Van isyanında, Portukalyan'ın sağ kolu olan Mıgırdiç Avedisyan çatışmalarda öldürüldü ve topladığımız verilere göre şiddet konusunda Portukalyan'ın fikirlerinde bir dönüm noktası oldu. O andan itibaren daha ılımlı metotlar öngörülecekti. 1908 Jöntürk Devrimi Portukalyan'ı epeyce etkiliyor. Artık Osmanlı İmparatorluğu içerisinde ama belirli bir özerklik çerçevesinde Ermeniler yasal yöntemlerle haklarını savunmalıydı. İncelediğimiz 1914 senesi tarihli "Armenia" sayısında "yeni durum" Portukalyan'ın tasvip ettiği ve Jöntürkler tarafından Ermenilere verilen hürriyetlerdi. Portukalyan için Osmanlı İmparatorluğu'nun düşmanı olan bir Ermenistan düşünülemezdi. Aynı sayıda gözden geçirdiğimiz broşürler arasında gördüğümüz gibi, "Vardapetaran Hayastani Azatutyen" yok ama "Mi kağtek" (Göç etmeyin!) mevcuttur. Tam olarak bu kitapçığın içerisinde ne vardı?

Bu sorunun cevabını "Chrestomathie de l'Arménien Moderne" adlı Frédéric Macler'in kitabının 178. sayfasında buluyoruz. Nitekim Portukalyan 1913'te Ermenice olarak çıkan broşüründe şöyle yazıyordu:

34 A.g.e, s.78

Osmanlı Anayasası tekrar ilan edildikten sonra Vatan'a (Türkiye Ermenistanı'na) dönen göçmen Ermenilerinin sayısı ümit edildiği gibi artmadı. Tam tersine, dolaşma hürriyeti daha büyük bir kitlenin göçüne sebep oldu. Yüzde on bir oranla Ermeniler Vatan'a dönerken, Amerika'ya doğru göçlerinde yüzde doksan oranında bir artış görüldü. O yüzden Amerika'ya gitmek amacıyla Marsilya'daki çoğalan Ermeni otellerinde³⁵ istif edilen Ermeni, Türk, Suriyeli göçmenlerinin sayısı gitgide arttı. Dil bilmiyorlardı, paraları yoktu, Amerika'da sadece bir iki kişiyi tanıyorlardı ve onlardan finansal yardım beklentileri şüpheliydi. Bu şartlar içinde Marsilya'da aylarca beklemek zorunda kaldılar.

Portukalyan, Ermenilerin Amerika'da yüzleşmek zorunda oldukları engellerden bahsettikten sonra şöyle devam ediyor:

1876'da Van'a dönmek üzere Diyarbakır ve Bitlis'ten geçmeden önce Harput'a doğru hareket ettiğimde ve verimli tarlalarına baktığımda gururla arabacılar bana hitaben halkta yaygın olan şu atasözünü tekrarladılar: “Harput ovası altın yuvası”³⁶

Dört tarafınıza bakın ve açıkça Türkiye'de yapılan ilerlemeyi göreceksiniz. Belki de bütün bunlar yavaş yavaş ilerliyor ve tek bir defada yapılmıyor. Bizden uzak zamanlarla kıyaslayın ve Türkiye'de yapılan ilerlemeyi daha net algılayabilirsiniz...

Bu doküman birkaç bakımdan önemlidir. Çünkü Portukalyan'ın yürüttüğü siyasette bir ilimlilik beliriyor. Ama aynı zamanda da şu ispat ediliyor: Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Ermeniler kendi kendilerini sürgün etmişlerdi ve Portukalyan broşüründe ne Türklerin baskısından ne de hayali katliamlardan sözünü ediyor.

Bizse şunu ilave edelim: Savaş sırasında bazı Ermeniler döndü ama Rusları destekleyen gönüllüler şeklinde... Bütün bunlara rağmen Portukalyan bu broşürde ve genelde incelediğimiz “Armenia” sayısında, belirli bir yere kadar tabii, iyi niyetini gösteriyor.

Ama şu soru da Portukalyan'a sorulması mümkündür: Göç etmemeyi tavsiye eden Portukalyan kendisi neden Türkiye'ye dönmemişti, dönmüyordu?

Belki de Portukalyan “Armenia” sayılarının birinde o konuda açıklamalarda bulunuyordu.

Ama şu kesin: Özellikle 1908'den itibaren Portukalyan'ın tutumlarında

35 Özellikle Marsilya'da bir “Kiğı Otel”i bile bulunuyordu.

36 Orijinal Ermenice metinde Türkçe olarak geçer.

belirli bir yumuşamayı gözlemlememiz mümkündür. Resmi bir şekilde üyesi bile olmadığı Armenagan Partisi Anayasal Ramgavar Partisi oldu. Komitelerde kökenini bulan partilerden en ılımlı partiydi. Ama şunu unutmamamız lazım: Gizlilik, az gevezelik, unutkanlık ve suskunluk Portukalyan'ın yöntemleri arasındaydı. Öte yandan kendisi de Ramgavar olan Diran Kelekyan, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesinden 1 buçuk yıl önce aslında Ermenilerin silahlara başvurmasını savunuyordu. Aynı partiden olan Diran Kelekyan'ın Portukalyan ile bağlantısı var mıydı? Var olduğunu farz edelim, ilişkileri nasıldı? Neden bu çelişki?

Ermeni gönüllüleri hakkında Portukalyan'ın tutumu neydi? Elimizde bulunan "Mi kağtek" broşürünün metninde Türkiye'yi vurmaya hazırlanan ve Rusya'da toplanan gönüllülerden bahsedilmiyor.

Bütün bunları Ermeniler arasındaki dayanışması çerçevesinde algılasak yanılmamız payı az olur sanırım. Portukalyan tabii açık açık Taşnaktsutyun Partisi'nin ikiyüzlü davranışlarını ihbar etmesini beklememiz saflık olur ama yine de "Sükûtтан ikrar gelir".

Kendisinin de ikiyüzlü davranmadığı ne malum?

Sonuç olarak, Portukalyan'nın siyasi kavramlarındaki belirli bir yumuşama, incelediğimiz "Armenia" sayısının sayfalarına yansıtmasını buluyor.

Dini haberler Portukalyan için son derece önemli. "Armenia" müdürü, "Türkiye Ermenistanı'na" dair reformlara yönelik haberlere de geniş bir yer veriyor. Ermenilere karşı girişimler tartışmalı olsa bile aktarılıyor. Rusya'da olup bitenler de unutulmuyor.

Belirli bir miktarda da doğal olarak Marsilya Ermeni cemaatine dair malumat ve de havadis var. Ama Portukalyan çok gizli dernekler kurmakta usta olmuştu. Bu incelemenin sonucunda bu vesileyle 1915 tutuklamalarında Ramgavarların da dâhil olma nedenini de bulduk. Portukalyan, rakipleri olmalarına rağmen öteki Ermeni partilerini de destekliyordu. Portukalyan terörizmden geliyordu ve en azından görünürde, çok daha ılımlı tutumlara terfi etmişti. Nasıl olsa da "Troşak" ya da "Hınçak"a nazaran "Armenia"ın biçemi çok daha yumuşaktı.

1914'te "Armenia" sayılarıyla Türkiye'deki Ermenileri isyana teşvik etmek artık mümkün değildi. Gözlemlerimizi şimdiye kadar aktardık. Ama unutmayalım ki "Armenia" 1923 senesine kadar Marsilya'da yayımlandı. Elimizdeki fotokopiler kısmen olsa bile savaş zamanını ve savaş sonraki dönemi kapsıyor. Bu zaman zarfı içinde "Armenia"daki gelişmeleri incelememiz başka bir makalenin konusu olacaktır.

KAYNAKÇA

- ÇELEBYAN, Antranik (2004) *Antranik Paşa* Peri Yayınları
- AKBULUT, Yılmaz (1998) *Ermeniler ve Bingöl'de Ermeni Tehcirleri* (Armenians and Armenian Relocations in Bingöl) Kültür Bakanlığı, Ankara
- Aspirations et Agissements révolutionnaires des Comités Arméniens* New edition. Ankara 2001.
- Chrestomathie De L'Arménien moderne Avec Vocabulaire*. Publiés par prédéric Macler. Bibliothèque de l'École Nationale des Langues orientales vivantes. pp. 393. Paris: Geuthner, 1932 Gerard Libaridian "Modern Armenia: people, nation, state".
- GÜRÜN, Kamuran (2005) *Ermeni Dosyası* Remzi Kitabevi, İstanbul
- HALAÇOĞLU, Yusuf (2004) *Ermeni Tehciri*, Babıali Kültür Yayıncılık, İstanbul
- MATTEI, Jean-Louis (2008) *Büyük Ermenistan Peşinde Ermeni Komiteleri* Bilgi Yayınevi, İstanbul
- NALBANDIAN, Louise (1962) *The Armenian revolutionary movement: the development of Armenian political parties through the nineteenth century* University of California Press, California
- NAZIM PAŞA, Hüseyin, *Ermeni Olayları Tarihi* (History of Armenian Events), Volume 1, Ankara.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri* (Armenian-French Relations in Ottoman Documents) Director of project: Doç. Dr. Yusuf Sarıay p.31;
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri* (Armenian-English Relations in Ottoman Documents) Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Volume IV. Prof. Dr.Ahmed Akgündüz, Doç.Dr.Said Öztürk, Dr.Recep Kara (OSAV.Ottoman Research Institute), İstanbul 2008.
- PORTUKALIAN, Mkrtych (1983) *La Question Arménienne* Marseille

